



**You have downloaded a document from
RE-BUS
repository of the University of Silesia in Katowice**

Title: Dziecko i dzieciństwo : dialektyka konstruktów w dyskursie społecznym i naukowo-badawczym

Author: Ewa Jarosz

Citation style: Jarosz Ewa. (2018). Dziecko i dzieciństwo : dialektyka konstruktów w dyskursie społecznym i naukowo-badawczym. "Studia Edukacyjne" (Nr 50 (2018), s. 169-195), DOI: 10.14746/se.2018.50.12



Uznanie autorstwa - Licencja ta pozwala na kopiowanie, zmienianie, rozprowadzanie, przedstawianie i wykonywanie utworu jedynie pod warunkiem oznaczenia autorstwa.



UNIWERSYTET ŚLĄSKI
W KATOWICACH



Biblioteka
Uniwersytetu Śląskiego



Ministerstwo Nauki
i Szkolnictwa Wyższego

EWA JAROSZ

*Uniwersytet Śląski
w Katowicach*

DZIECKO I DZIECIŃSTWO - DIALEKTYKA KONSTRUKTÓW W DYSKURSIE SPOŁECZNYM I NAUKOWO-BADAWCZYM

ABSTRACT. Jarosz Ewa, *Dziecko i dzieciństwo – dialektyka konstruktów w dyskursie społecznym i naukowo-badawczym* [Child and Childhood – the Dialectic of Constructs in Social and Research Discourse]. *Studia Edukacyjne* nr 50, 2018, Poznań 2018, pp. 169-196. Adam Mickiewicz University Press. ISSN 1233-6688. DOI: 10.14746/se.2018.50.12

Childhood and childhood are socio-cultural constructs whose form has changed in social history and in cultural-geographical space, conditioned by a number of different factors. The interdisciplinary discourse contains numerous proposals for systematizing these constructs based on various specification criteria. The article proposes a general systematization of these constructs in the perspective of their timeliness. The changing image of the child and childhood is of primary importance for the character of social and educational relations between children and adults. It has moreover caused a transformation of the image of research relations. Since the idea of children's rights came into being, a new paradigm of research – childhood studies – has been developing, characterized by a specific ontological and epistemological dimension as well as its own approach to methodological solutions. These aspects are discussed and presented in the second part of the article.

Key words: child, childhood, childhood studies, child identity, research participation of children

Wprowadzenie

W społeczeństwach demokratycznych nikt już dzisiaj nie broni poglądów definiujących dzieci jako biernych odbiorców wpływów socjalizacyjnych i kulturowych. Co więcej, poza typowymi badaniami medycznymi odchodzi się od spostrzegania, poznawania i oceniania dzieci w perspektywie norm rozwojowych i standardów socjalizacyjnych. W pedagogice do lamusa odeszła narracja o urabianiu dziecka według modeli czy oczekiwań, ale też o „dziecku deficytów”, „dziecku braków”, dziecku, które stwarza dorosłemu

problemy. Obecnie dziecko jest aktorem społecznym, aktywnym obywatelem, a wręcz politycznym graczem. Wiliam Corsaro (2005) podkreśla, iż we współczesnym świecie dzieci współtworzą własne historie życia, generują własne kulturowe rzeczywistości oraz że swoją aktywnością wnoszą wartości w ogólną kulturę społeczeństwa, przyczyniając się w ten sposób do jej rozwoju i zmiany. W tym sensie dzieci współkreują kulturę i świat. Tak jak dorośli są współuczestnikami, współtwórcami i współdecydentami rzeczywistości społeczno-kulturowej. W nowoczesnym dyskursie o dzieciństwie silnie też wybrzmiewają tezy o jego polimorficzności, zróżnicowaniu cech dzieciństwa i jego zróżnicowanym przebiegu w kontekście płci, warunków zdrowotnych, społecznych, kulturowych, religijnych, ekonomicznych, terytorialnych, ekologicznych oraz politycznych. Nade wszystko jednak współczesne dzieciństwo jest traktowane i badane (poznawane) jako subiektywnie doświadczane przez dzieci. W konsekwencji, w nowoczesnej narracji pedagogicznej dziecko jest nie tylko konstruktorem swojego świata i własnego rozwoju, który potrzebuje wsparcia, wzmacniania, wskazówek w gromadzeniu doświadczeń i ich krytycznym analizowaniu oraz wsparcia w uczeniu się, ale także stanowi podmiot w badaniu i rozwijaniu wiedzy o dzieciństwie i w rozwiązywaniu problemów doświadczanych przez dzieci.

Współczesna narracja o dzieciństwie odnosi się do dziecka w sensie indywidualnym, ale w narastającym stopniu także do dzieci jako grupy społecznej, a raczej różnych grup dzieci. Są one bowiem widziane i badane przede wszystkim jako grupa społeczna, aktywna część społeczeństwa i forma jego generacyjnej struktury¹. Coraz częściej widziane są jako jedna z szerokich społecznych sił². W tym tonie rozwija się pedagogiczno-polityczna narracja o uznaniu obywatelskości dzieci, społecznej emancypacji dzieci, a nade wszystko o dążeniu do ich inkluzji społecznej, partnerstwie dzieci i dorosłych, uznaniu podmiotowości i ważnej roli młodych obywateli w rozwoju społeczeństw, o współpracy i współdziałaniu z dziećmi w przeżywaniu i organizowaniu życia oraz w prowadzeniu badań ich dotyczących. Konsekwencją pogłębionej refleksji nad prawami dziecka oraz eksplorowania znaczenia zawartej w nich podmiotowości dziecka oraz partycypacji społecznej dzieci było bowiem wykreowanie się nowego paradygmatu w badaniach dzieciństwa. Paradygmatu, w którym głębokie rozumienie praw dziecka i nowej jego pozycji oraz relacji dzieci z dorosłymi przekłada się na kwestie zarówno ontologiczne, epistemologiczne, jak i proceduralne.

¹ J. Qvortrup, *Childhood as a Structural Form*, [w:] *The Palgrave Handbook of Childhood Studies*, red. J. Qvortrup, W.A. Corsaro, M.-S. Honig, Basingstoke 2009.

² P. Christensen, A. Prout, *Anthropological and sociological perspectives on the study of children*, [w:] *Researching children's experiences: Approaches and Methods*, red. S.I. Greene, D. Hogan, London 2005.

Dialektyka społecznych konstruktów i dyskursów o dziecku oraz dzieciństwie

W ramach społecznego wizerunku, jak też naukowego zainteresowania dzieciństwem i dzieckiem wyróżnia się liczne dyskursy, które są w różny sposób kategoryzowane i systematyzowane. Można w tych odmiennych propozycjach w przyrządzie temporalnym dostrzec ewolucyjną sekwencję społeczno-kulturowego stosunku do dziecka jako istoty ludzkiej na tle przyznawanych mu praw i autonomii oraz charakteru jego relacji z dorosłymi. Jednocześnie ta ewolucja przekłada się na swoistą sekwencję odmiennych sposobów poznawania dzieciństwa i badania go.

Jako przykładowe przytoczyć warto w tym miejscu niektóre propozycje analizy i typologizacji statusu dziecka. Claudia Wiesemann³ mówi o zmianie statusu społeczno-moralnego dziecka, który jej zdaniem opiera się zasadniczo na kryterium *zaufania*, jakim obdarzono dziecko i jego kompetencje do etycznego działania oraz na kryterium *autonomii* działania i decydowania przez dzieci. Inna ciekawa propozycja systematyzacji społecznego wizerunku (i statusu) dziecka mówi o trzech różnych konstruktach dziecka: „dziecko jako słaba, niekompetentna ofiara”, „dziecko jako egoistyczna i psychopatologiczna istota” oraz „dziecko jako kompetentny moralny podmiot”. Zaproponowana została przez Warming, Galløe, Carlsen i Rasmussen⁴, na kanwie perspektywy kryterium *moralnych kompetencji* dziecka i odnosi się do ścierających się w rzeczywistości społeczno-historycznej od wieków dwóch odmiennych wizji dziecka – dionizyjskiego i apolonijskiego konceptu dziecka.

Szczególnie interesującym dla pedagogiki kryterium różnicującym poszczególne konstrukty społeczne dziecka i dzieciństwa jest *wzajemne społeczne ulokowanie wpływu i autorytetu* dorosłego oraz dziecka, to jest ich usytuowanie w relacjach społecznych i wychowawczych. W tym duchu ciekawą propozycję przedstawił kilka dekad temu Hans Saner (1988), na polskim gruncie zaprezentowaną przez Bogusława Śliwerskiego⁵. Saner wyróżnił trzy modele wychowania jako modele odmiennych wzajemnych interakcji dorosłych i dzieci w relacji wychowawczej. Wyróżnił odpowiednio *model adultystyczny* – oparty na idei dziecka, które „jeszcze nie jest”, na niepodważalnym autorytecie dorosłego, a w wychowaniu na przymusie i urabianiu dziecka do modelu wychowawczego określonego przez dorosłego i *model izonomii* – oparty na idei dziecka jako „równego dorosłemu”, na uznaniu kompetencji rozwojowych dziecka, na uznaniu równouprawnienia dzieci, oparty na autorytecie

³ C. Wiesemann, *Moral Equality, Bioethics, and the Child*, Switzerland 2016.

⁴ H. Warming i in., *Beasts, victims or competent agents: The positioning of children in research literature on manipulation*, *Childhood*, 2018, 1(15).

⁵ B. Śliwerski, *Pedagogika dziecka. Studium pąjdocentryzmu*, Gdańsk 2007.

jako kategorii (relacji) wymiennej pomiędzy dorosłym a dzieckiem. Model izonomii w wychowaniu jest oparty na dialogu, pokojowej komunikacji dorosłych i dzieci, na partnerstwie oraz na uczestnictwie społecznym dzieci. Jako trzeci Saner opisał *model autonomiczny*, jako model samowychowania i autosocjalizacji dziecka, oparty na przekonaniu o kompetencjach społecznych i moralnych dziecka, na spostrzeganiu go jako autorytecie we własnych sprawach, jako podmiocie kompetentnym do kierowania własną socjalizacją, jako kreatorze wartości społecznych i kulturowych. Wychowanie w tradycyjnym rozumieniu jest tu widziane jako szkodliwe, ograniczające, blokujące potencjały i rozwój, a wręcz jako przemoc strukturalna. Promowane z kolei są uznanie godności, szacunek wobec dziecka (dzieci) oraz uznanie wartości wytworów społecznych i kulturowych dzieci, a w kontekście wychowawczej relacji – demokratyczny dialog i swoboda.

Podsumowując i dokonując swoistej konwergencji różnych systematykacji, jakie można znaleźć w interdyscyplinarnym dyskursie o dzieciństwie⁶, z punktu widzenia zamierzeń tego opracowania, to jest próby ukazania ewolucji konstruktów dziecka i dzieciństwa w dyskursie społecznym i naukowo-badawczym, wydaje się zasadne przyjęcie kilku wymiarów opisu, spotykanych w propozycjach różnych autorów, które tworzą przestrzeń deskrypcyjną dialektyki konstruktów dziecka i dzieciństwa:

- *wzajemnej pozycji społecznej dzieci i dorosłych* (od dominacji i podporządkowania do dialogu i partnerstwa);
- *charakteru relacji dorośli i dzieci* (od przedmiotowego wykorzystywania dzieci przez dorosłych, przez ochronę i protekcję zaspokajania potrzeb, po współpracę i współdziałanie w tworzeniu przestrzeni życia i rozwoju);
- *statusu podmiotowości społeczno-wychowawczej oraz kompetencji społecznej i badawczej dziecka* (od przedmiotowego „niebycia” i obiektu oddziaływań

⁶ Zob. np. N. Postman, *The disappearance of childhood*, New York 1994; H. Hendrick, *Constructions and Reconstructions of British Childhood: An Interpretive Survey 1800 to the Present*, [w:] *Constructing and Reconstructing Childhood: Contemporary Issues in the Sociological Study of Childhood*, red. A. James, A. Prout, London 1997, s. 34-62; tenże, *The child as a social actor in historical Sources*, [w:] *Research with children. Perspectives and practices*, red. P. Christiansen, A. James, London – New York 2000; J. Qvortrup i in. (red.), *Childhood matters. Social theory, practice, politics*, Avebury 1994; M. Woodhead, D. Faulkner, *Subjects, Objects or Participants? Dilemmas of Psychological Research with Children*, [w:] *Research with Children*, s. 10-39; D.M. Newman, L. Grauerholtz, *Sociology of families*, London 2002; W.A. Corsaro, *The sociology of childhood*, London 2005; M.J. Kehily, *Zrozumieć dzieciństwo: wprowadzenie w kluczowe tematy i zagadnienia*, [w:] *Wprowadzenie do badań nad dzieciństwem*, red. M. Kehily, Kraków 2008, s. 15-42; W. Stainton Rogers, *Promocja lepszego dzieciństwa: konstrukcje troski o dziecko*, [w:] *Tamże*, s. 173-198; C. Jenks, *Zeitgeist research on childhood*, [w:] *Research with children*; A. James, C. Jenks, A. Prout, *Theorizing childhood*, Cambridge 2005; por. M. Szczepska-Pustkowska, *Od filozofii dzieciństwa do dziecięcej filozofii życia. Casus władzy (i demokracji)*, Kraków 2011; J.M. Garbula, M. Kowalik-Olubińska, *Konstruowanie obrazu dzieciństwa w perspektywie psychologicznej i socjokulturowej*, *Przegląd Pedagogiczny*, 2012, 1.

społecznych, socjalizacyjnych i wychowawczych oraz obiektu badań, po uznanie społecznej wartości dziecka i jego kompetencji do rozwoju, samostanowienia i samorządności oraz podmiotowego statusu w badaniach).

W ten sposób definiowane konstrukty dziecka i dzieciństwa zmieniają się na osi czasu społecznego oraz czasu dyskursu naukowego i badawczego, lokalizując się w kilku różnych obszarach: dzieciństwie przeszłości, mijającym, aktualnym, nadchodzącym.

Dzieciństwa przeszłości. Należą do nich różne konstrukty dziecka, jednak w sensie ogólnym pokazują one dziecko, którego zasadniczym doświadczeniem było przedmiotowe traktowanie, bycie wykorzystanym, użytym dla potrzeb, interesów dorosłych i w imię tych interesów często poświęcane. Lokują się tu konstrukty dziecka ukazywane w licznych analizach społeczno-historycznych⁷. Wśród nich znajduje się *dziecko niewidoczne/niewidzialne*, miniaturka dorosłego, ale też i *dziecko monstrum* – grzeszne, złe, charakteryzujące się zwierzęcą naturą i naturalną tendencją do złego postępowania. Jest też dziecko naturalnie bezbronne, *dziecko niewinne* i w związku z tym podatne na zło i pokusy, stale wpadające w kłopoty, stale zagrożone. Odchodzi też w przeszłość *dziecko maskotka*, słodkie stworzonko, laleczka, służące i spostrzegane jako „coś” do zabawy, dziecko „niepoważne”, traktowane jako dekoracja rodziny lub dorosłego, służące „do pokazywania” do chwalenia się przed innymi. Odchodzi również w przeszłość *dziecko inwestycja społeczna*, służące przedmiotowo dorosłemu do różnych „interesów własnych”, nadające mu prestiż społeczny, zabezpieczające na starość, dziecko wytwórca dóbr rodziny i przynoszący korzyści materialne pracownik. Zaczyna przemijać także *dziecko własność*, podporządkowane interesom psychoemocjonalnym dorosłych i autorytarnie „zarządzane”, zdominowane, ale też dziecko bronione przez rodziców przed „zakusami” różnych innych podmiotów społecznych aspirujących do jego ochrony i wpływu na nie. Od strony dyskursu naukowo-badawczego, do przeszłości odchodzi *dziecko biologiczne*, definiowane fazami rozwoju traktowanymi uniwersalistycznie, na którym prowadzono badania, dziecko bierny przedmiot oglądu naukowców.

Dzieciństwa mijające. Obejmują konstrukty dziecka wyrastające z prawidłowości rozwojowych, socjalizacyjnych, wychowawczych i tym podobnych, to jest prawidłowości ustalanych w badaniach o głównie pozytywnym profilu oraz wynikające z konstruktów dziecka bezbronnego,

⁷ Np. N. Postman, *The disappearance of childhood*; P. Aries, *Historia dzieciństwa. Dziecko i rodzina w dawnych czasach*, przekł. M. Ochab, Gdańsk 1995; D.M. Newman, L. Grauerholtz, *Sociology of families*, Second Edition, London 2002; H. Warming i in., *Beasts, victims or competent agents: The positioning of children in research literature on manipulation*, *Childhood*, 2018, 1(15).

niewinnego, narażonego na różne niebezpieczeństwa. Wendy Stainton Rogers⁸ nazywa ten dyskurs o dziecku *dyskursem potrzeb*. W jego obszarze znajduje się kilka konstruktów szczegółowych dziecka: *wymagające zaspokojenia potrzeb, wymagające ochrony*, ale też jest tu dziecko *problemowe*. Istotne dla rozumienia tego obszaru w przestrzeni ukazywanej ewolucji, iż to dorośli zidentyfikowali jakieś potrzeby jako istotne rozwojowo, określili jakieś warunki jako niezbędne dla rozwoju lub istotne z punktu widzenia tak zwanego dobra dziecka. Postulowana tu relacja to działania dorosłych dla dzieci, zorientowane na zaspokojenie ich potrzeb, które dorośli sami zdefiniowali. Dorośli, i tylko oni, są odpowiedzialnie za zaspokajanie potrzeb (od egzystencjalnych, socjalnych, po edukacyjne) i ochronę dzieci przed zagrożeniami. Dyskurs naukowo-badawczy ukierunkowany jest na identyfikację braków, trudności w zaspokajaniu potrzeb, identyfikację zagrożeń „czyhających” na dzieci oraz identyfikację problemów, jakie dzieci stwarzają, ale też na identyfikację rozbieżności cech i sposobu funkcjonowania dzieci od nadal uznawanych uniwersalnych prawidłowości rozwojowych i socjalizacyjnych. Mamy więc tu obok *dziecka potrzeb, dziecko braku, dziecko problemów, dziecko odbiegające od norm, dziecko wymagające pomocy i opieki dorosłego*⁹. W rozwiązywaniu problemów i działaniach dominuje filozofia działania *dla dzieci, na rzecz dzieci*. Jak więc widać, rola i pozycja dorosłego jest nadal nadrzędna, zwierzchnia, dominująca, a wręcz protekcyjna i paternalistyczna¹⁰. W obszarze tych konstruktów narracja o dziecku i dzieciństwie przesączona jest pojęciami „dobre dziecko”, „interes dziecka”, „działanie dla dzieci”, „badania nad dzieckiem i dla dzieci”.

Dzieciństwa aktualne. Obejmują konstrukty dziecka oparte na *dyskursie praw*, jak ujmuje to Stainton Rogers (2008). Dyskurs obejmuje konstrukty *dziecka aktora społecznego, dziecka zdolnego i upoważnionego do decydowania i działania* w swoich kwestiach, upoważnionego do współdecydowania w swoich sprawach, *dziecka kreatora* swojej rzeczywistości, ale też kreatora w szerszym sensie społeczno-kulturowym. Najważniejszą cechą tego dyskursu jest odejście od kategorii potrzeb i działania „dla” dziecka przez dorosłych. Dziecko przestaje być beneficjentem dobrej woli dorosłych – ich opieki i ochrony, a staje się uprawnionym do dostępu do właściwych warunków życia, dóbr kulturowych, edukacyjnych, społecznych i politycznych¹¹. Konstrukty

⁸ W. Stainton Rogers, *Promocja lepszego dzieciństwa*, s. 173-198.

⁹ Por. M. Woodhead, *Psychology and the cultural construction of children's needs*, [w:] *Constructing and reconstructing childhood: contemporary issues in the sociological study of childhood*, red. A. James, A. Prout, London – Washington 1997.

¹⁰ Por. C. Wiesemann, *Moral Equality, Bioethics, and the Child*, Switzerland 2016.

¹¹ A. James, J. Curtis, J. Birch, *Care and control in the construction of children's citizenship*, [w:] *Children and citizenship*, red. A. Invernizzi, J. Williams, London 2008.

dziecka i dyskursy szczegółowe swoją narracją oscylują wokół praw dzieci rozumianych jako niezbywalne, należne i mówią o zobowiązaniach dorosłych, o obowiązkach państw, instytucji i osób do gwarantowania dzieciom należnego traktowania jako obywateli i członków społeczności. W dyskursie naukowym i badaniach dąży się do wyjaśniania owych praw, analizy charakteru ich implementacji w rzeczywistość społeczną, do badania i rozważania warunków ich realizacji, badania poziomu przestrzegania praw, identyfikacji barier i możliwości ich przełamywania. Analizy i polemiki dotyczą też relacji pomiędzy podstawowymi płaszczyznami praw dziecka, to jest pomiędzy protekcją, zapewnieniem odpowiednich usług i warunków (prowizją) a partycypacją dzieci. Rozważa się na przykład, na ile zachowanie jednych praw narusza inne¹².

Dzieciństwa wkraczające. Stanowią obszar konstruktów, które już przełamują narrację praw dziecka jako ustanowionych przez dorosłych, jako praw dyskutowanych, badanych i ocenianych w ich implementacji... przez dorosłych. Jest to *dyskurs dobrostanu dzieci* (*child well-being*). Centralną kategorią analizy jest jakość życia dzieci¹³. Często zresztą obydwie terminy traktowane są synonimicznie¹⁴. W obszarze tym prowadzony dyskurs oraz badania rozpatrują, czym jest dobrostan dzieci oraz jakie są jego uwarunkowania, jakie działania wpływają na poprawę dobrostanu¹⁵, przy czym co istotne i odróżnia najświeższy dyskurs od wcześniej już występującego dyskursu o jakości życia, to uwzględnianie oceny samych dzieci, a nawet jej preferowanie w wymiarze naukowo-badawczym. Zatem, jest to dyskurs tak zwanego subiektywnego dobrostanu (*subjective well-being*) dzieci¹⁶. Sam dobrostan dzieci może być bowiem analizowany dwojako, jako oceniany przez dorosłych oraz jako oceniany przez dzieci. Dobrostan dzieci oceniany przez dorosłych ma już swoją historię i należy bardziej do dyskursu praw dziecka. To opisy i analizy sytuacji życiowej dzieci z intencją stworzenia obrazu „obiektywnego” i ocenianego z perspektywy dorosłych (np. raporty UNICEF na temat sytuacji życiowej dzieci). W nowoczesnym dyskursie na

¹² Zob. np. J. Roche, 'Children's Rights – in the Name of the Child', *Journal of Social Welfare and Family Law*, 1995, 17(3), s. 281-292; B. Milne, *The history and theory of children's citizenship in contemporary societies*, London 2013; tenże, *Rights of the child. 25 years after the adoption of the UN, Convention*, Dordrecht 2015; D. Archard, *Children. Rights and childhood*, London New – York 2015.

¹³ W. Stainton Rogers, *Promocja lepszego dzieciństwa*.

¹⁴ F. Casas, *Introduction to the Special Section on Children's Subjective Well-Being*, *Child Development*, 2018, s. 1-11.

¹⁵ W. Stainton Rogers, *Promocja lepszego dzieciństwa*.

¹⁶ A. Ben-Arieh, *How do we measure and monitor the "state of our children"?: Revisiting the topic in honor of Sheila B. Kamerman*, *Children and Youth Services Review*, 2012, 34(3).

temat dobrostanu dzieci jest on definiowany przez same dzieci i opiera się na badaniach, w których ocena sytuacji życiowej i jakości życia dokonywana jest przez dzieci¹⁷. Zatem, jest to dyskurs oparty na ich subiektywnym spostrzeganiu własnej sytuacji, swoich problemów, ale i szans, czy możliwości, bądź sposobów działania w celu poprawy. Argumentując potrzebę takiego ujęcia tematu Ferran Casas (2000) podkreślał przed laty, iż dla dyskursu badawczego o dzieciństwie istotne jest uznanie, że stopień w jakim dzieci są zadowolone z życia, uznanie czy są szczęśliwe, czy nie, nie zależy wyłącznie od poziomu zaspokajania ich potrzeb ani jak bardzo respektowane są ich prawa. Ale od ich własnego widzenia swojej sytuacji. Ten subiektywny osąd, zdaniem Casasa, szczególnie determinowany jest kontekstem kulturowym, w którym dzieci żyją, który definiuje wartości i przekonania oraz społeczne role dzieci, a także określa ich status w społecznościach i rodzinach. W dyskursie o dobrostanie dzieci podkreśla się, że nie można działać na ich rzecz nie uwzględniając specyfiki wartości, problemów i możliwości społecznych oraz kulturowych, w których dzieci żyją oraz ich własnych w tym względzie pragnień¹⁸. Inną fundamentalną cechą dyskursu subiektywnego dobrostanu dzieci jest jego ukierunkowanie na pozytywną zmianę jakości życia dzieci. Oznacza to istotny zwrot w prowadzeniu dyskursu naukowo-badawczego, w którym pytania badawcze mają być w konsekwencji stawiane w orientacji pozytywnej (co można zmienić/poprawić i jak?), ale co więcej, z intencją ustalenia wspólnie z dziećmi sposobów poprawy ich życia w danych warunkach społeczno-kulturowych. Innymi słowy, w dyskursie podkreśla się znaczenie wspólnego z dziećmi zastanawiania się, jak można sprawić, by dzieci były bardziej szczęśliwe oraz co można zrobić, aby pomóc dzieciom pokonywać różne trudności. Dziecko staje się więc podmiotem *aktywnym w działaniach na rzecz poprawy swego dobrostanu* poprzez różne działania, w tym także rozpoznawanie problemów dotyczących dzieci oraz działanie polityczne czy bezpośrednie działania na rzecz ograniczania jakichś problemów lub na rzecz wzmacniania korzystnych warunków życia i poprawy subiektywnego dobrostanu¹⁹. Pojawiają się więc tu konstrukty dziecka, które samo działa na rzecz poprawy swojej sytuacji – *dziecko lider, dziecko polityk, dziecko działacz, aktywista, dziecko obrońca praw, dziecko badacz*²⁰.

¹⁷ A. Ben-Arieh, N. Tarshish, *Children's rights and well-being*, [w:] *Handbook of children's rights. global and multidisciplinary perspectives*, red. M.D. Ruck, M. Peterson-Badali, M. Freeman, New York – London 2017, s. 68-79.

¹⁸ F. Casas, *Quality of life and the life experience of children*, Ghent 2000; tenże, *Introduction to the Special Section on Children's Subjective Well-Being*, Child Development, 2018, s. 1-11.

¹⁹ Zob. np. inicjatywę <https://www.childrightsconnect.org>.

²⁰ Można już wskazać na przykłady inicjatyw dyskursu naukowego i praktycznego dotyczącego dzieci i dzieciństwa, w którym dzieci ujmowane są i mają swój udział jako obrońcy

Nowoczesny dyskurs i nowoczesne badania dotyczące dzieci są ukierunkowane na poprawę samopoczucia dzieci. Wychodzi się w nim poza ograniczenia, które cechowały „dyskurs potrzeb”, a nawet „dyskurs praw”, podkreślając, że dobro dziecka, jego komfort psychospołeczny, samopoczucie związane jest z kontekstem społeczno-kulturowym, opiera się na zmienności społecznej i kulturowej systemów wartości oraz że jest przede wszystkim określone przez dzieci²¹. Co również istotne, w nowoczesnym dyskursie analizuje się także zróżnicowania jakości życia i subiektywnego dobrostanu dzieci na tle cech własnych dzieci lub ich grup oraz na tle cech środowisk ich życia. Badania mają często wielozmiennowy charakter komparatystyczny, pokazując różnice w perspektywie rejonów, państw, a dodatkowo płci, stanu zdrowia, czy rodzaju zamieszkiwanych terenów (wiejskich czy miejskich)²². Jak można w związku z tym podejrzewać, w dyskursie subiektywnego dobrostanu dzieci ma często miejsce krytyka praw dziecka wyrażonych w Konwencji o prawach dziecka jako katalogu uniwersalistycznego dla całego globu, dla wszystkich społeczeństw i wszystkich dzieci²³. Wskazuje się, że są to prawa określone przecież przez dorosłych oraz że prawa dzieci mogą być wewnętrznie sprzeczne – jedne stać w konflikcie z innymi. Na przykład, protekcja dzieci może działać przeciwko subiektywnemu dobrostanowi dzieci lub chęci głębszej partycypacji politycznej²⁴. To wschodzące nurty krytycznego dyskursu o dzieciństwach i prawach dzieci.

Odnosząc się do wymiaru badawczego dialektyki ujęć dziecka i dzieciństwa, należy w podsumowaniu tego wątku zauważyć, że po krótkim stosunkowo momencie bardzo wyraźnego specyfikowania istoty podejścia badawczego, określanego dyskursem praw dziecka (*child rights based studiem*) oraz dyskursem dobrostanu subiektywnego dzieci (*child subjective well-being*) zostały one w zasadzie krytycznie spożytkowane i „wchłonięte” przez nowoczesne

praw człowieka (*children as human rights defenders*) zob. <https://www.ohchr.org/en/hrbodies/crc/pages/discussion2018.aspx>

²¹ Zob. G. Rees, T. Dinisman, *Comparing children's experiences and evaluations of their lives in 11 different countries*, Child Indicators Research, 2015, 8, s. 5-31; H. Kosher, A. Ben-Arieh, *Religion and subjective well-being among children: A comparison of six religion groups*, Children and Youth Service Review, 2017, 80, s. 63-77.

²² Zob. np. A. Ben Arieh, G. Rees, T. Dinisman, *Children's Well-being around the world: Findings from the Children's Worlds (ISCWwB) project*, Children and Youth Services Review, 2017, 80.

²³ Zob. np. E. Desmet i in., *Towards a field of critical children's rights studies*, [w:] *Routledge international handbook of children's rights studies*, red. W. Vandenhoele, E. Desmet, D. Reynart, S. Lembrechts, London – New York 2015, s. 412-427; D. Archard, *Children. Rights and childhood*; B. Milne, *Rights of the child*; S.C. Aitken, *Children's rights: a critical geographic perspective*, [w:] *Routledge international handbook of children's rights studies*, s. 131-146.

²⁴ Por. B. Milne, *Rights of the child*; M. Liebel, *Paternalism, participation and children protagonism*, *Children, Youth and Environments*, 2007, 17(3).

badania dzieciństwa (*childhood studiem*). Przytoczeni już wcześniej Ben-Arieh i Tarshish (2017) wskazali, iż ze względu na bliskość dyskursu dobrostanu dziecka i praw dziecka, w ostatnich latach nastąpiła swoista konwergencja, która uwidacznia się między innymi tym, że w świetle rozwijania się badań dotyczących dobrostanu czy jakości życia dzieciństw ma w gruncie rzeczy miejsce odniesienie do kwestii uznania i poszanowania praw dzieci w rozumieniu zapewnienia im wielowymiarowej podmiotowości, to jest uznanie subiektywnej perspektywy dzieci w definiowaniu i określaniu (ocenie) swojej sytuacji oraz podejmowanie działań na rzecz poprawy jakości życia dzieci oraz realizowanie podmiotowości w postaci zabezpieczenia aktywnej roli dzieci w badaniach. Jak pisze o tej konwergencji Vanobbergen (2015), po czasie oddzielnego eksponowania dyskursów, nastąpiło ich „szczęśliwe małżeństwo”, które może owocować takimi badaniami, które umożliwią pełniejsze i głębsze rozumienie praw dzieci, ale też pozwolą na ujawnienie wielu trudnych i kontrowersyjnych tematów związanych z respektowaniem podmiotowości dzieci we współczesnym świecie.

Badania dzieciństw – filary nowoczesnego paradygmatu

Rozwój nowoczesnego dyskursu na temat badań dzieciństwa, dyskursu w ramach paradygmatu praw dziecka rozpoczął się w latach 90. ubiegłego wieku, wkrótce po uchwaleniu Konwencji o prawach dziecka²⁵. Wśród cech wymienianych jako zasadnicze dla współczesnych badań dotyczących dzieciństw, obok specyfikujących je w wymiarze ontologicznym (tj. co do sposobu rozumienia tego, czym dzieciństwo jest i jaki ma charakter), należy wskazać na osobliwy profil epistemologiczno-badawczy. Zasadnicze cechy, które wyróżniono w tym względzie jeszcze w latach 90.²⁶ to:

- perspektywa badawcza naznaczona specyfiką percepcji sytuacji/problemu przez dzieci, czyli poznawaniem ich rzeczywistości z ich punktu widzenia;
- konieczność aktywnego udziału dzieci w powstawaniu danych i realizacji badań;
- transformacyjny społecznie charakter badań, który oznacza, że badaniom musi towarzyszyć zaangażowanie w działanie na rzecz poprawy sytuacji dzieci.

²⁵ D. Weller, S.D. Hobbs, G.S. Goodman, *Challenges and innovations in research on childhood*, [w:] *The SAGE handbook of child research*, red. G.B. Melton, A. Ben-Arieh, J. Cashmore, G.S. Goodman, N.K. Worley, London 2014, s. 363-370; D. Archard, *Children. Rights and childhood*.

²⁶ A. James, A. Prout (red.), *Constructing and reconstructing childhood: contemporary issues in the sociological study of childhood*, London – Washington 1997, s. 8.

Współczesne badania dzieciństw opierają się na specyficznych założeniach – swoistych filarach, które wykrystalizowały się w dyskusji oraz praktyce realizacji badań w nowym paradygmacie. Założenia te wyznaczają aspekty ontologiczne i epistemologiczne, a także, w efekcie, wpływają na rozwój nowych sposobów realizacji badań. Przyjrzyjmy się im kolejno.

Świat oczami dzieci. Współczesne badania dzieciństw, to badania, które interpretują i pokazują rzeczywistość w subiektywnym odbiorze przez dzieci. W nowoczesnych badaniach dzieciństw chodzi więc o to, aby poznanie sytuacji i problemów dzieci miało miejsce „na prawach dzieci”, jak to ujmowali James i Prout (1997). Dzieciństwo jest eksplorowane jako doświadczane i wyrażane subiektywnie przez dzieci oraz z perspektywy znaczenia, jakie ma ono dla nich samych. Odchodzi się od relacjonowania dzieciństwa przez dorosłych, rodziców, nauczycieli i innych dorosłych będących jego obserwatorami²⁷, a także od poznawania dzieciństwa poprzez relacjonowanie własnych doświadczeń dziecięcych, czyli opisywania własnego dzieciństwa przez osoby dorosłe. Głos oddaje się bezpośrednio dzieciom na rzecz uzyskania ich osobistej relacji lub opinii, ich doświadczeń oraz ich oceny czy obrazu rzeczywistości. Ta perspektywa oznacza nie tylko spojrzenie na rzeczywistość oczami dzieci, ale także oznacza zapewnienie im podmiotowego udziału w badaniach²⁸. Dąży się więc, aby dzieci były bezpośrednimi uczestnikami badań, w roli świadomych i aktywnych podmiotów.

Powyższe założenia skutkują całym szeregiem moralno-etycznych aspektów, jakie wynikają z angażowania dzieci w badania w różnych momentach procesu badawczego, poczynając od określania zakresu i treści pytań badawczych, przez zdobywanie informacji i danych, następnie ich interpretację, aż po wykorzystanie wyników badań²⁹.

Kolektywizacja dzieciństwa. Istotną cechą współczesnych badań nad dzieciństwem jest założenie o badaniu dzieci jako grupy społecznej funkcjonującej w społeczeństwie, badaniu jej statusu, jej problemów, jej odbioru świata, jej kultury i tym podobnych³⁰. Oznacza to, że we współczesnych badaniach dzieciństw preferowana jest perspektywa zbiorowa nad indywidual-

²⁷ P. Christensen, A. James, *Introduction. Researching children and childhood: Cultures and communication*, [w:] *Research with children*.

²⁸ Tamże; A. Dworsky, *Children as self-informants in longitudinal studies: substantive findings and methodological issues*, [w:] *The SAGE handbook*, s. 391-431.

²⁹ P. Christensen, A. James, *Introduction. Researching children and childhood*; P. Alderson, *Children as researchers; the effect of participation rights on research methodology*, [w:] *Research with children*.

³⁰ A. Lange, J. Mierendorff, *Method and methodology in childhood research*, [w:] *The Palgrave handbook*.

alną, iż obszarem zainteresowania badawczego są przede wszystkim grupy dzieci, a nawet całe populacje dzieci i to ich sytuacja życiowa oraz problemy są przede wszystkim przedmiotem analiz badaczy. Jak pokazuje to przegląd dyskursu³¹, jest to obecnie właściwie zasadnicza perspektywa badawcza, a badania w profilu indywidualnych przypadków dzieci stosowane są bardziej jako rozwiązania metodologiczne (przypadki jako reprezentanci grup czy populacji) czy też jako egzemplifikacje³².

Polimorficzność dzieciństwa. Kolejnym filarem paradygmatu nowoczesnych badań dotyczących dzieci jest dehomogenizacja obszaru badań. Dzieci są spostrzegane i badane nie jako grupa jednorodna, podlegająca uniwersalistycznym kryteriom i prawidłowościom, ale jako zbiorowość niejednorodna, zróżnicowana i wieloobliczowa. Obecnie silnie podkreśla się, że zasadniczą perspektywą badań nad dzieciństwem jest więc jego różnorodność – polimorficzność. Oznacza to przyjęcie jako podstawowej tezy, że istnieje wiele dzieciństw zróżnicowanych co do cech je konstytuujących i warunkujących. Uznaje się, że dzieciństwo przebiega różnie i realizuje się różnie oraz jest różnie uwarunkowane, a nawet definiowane w różnych kontekstach rodzajowych. Zróżnicowanie to ma miejsce na tle społecznych, kulturowych, terytorialnych, ekonomicznych, politycznych, religijnych, czy jeszcze innych cech, w jakich dzieciństwo przebiega – jako warunków, które wyznaczają różne oczekiwania, przekonania, normy, konteksty realizowania się dzieciństwa, ale też oznaczają różne zjawiska i inne czynniki jako uwarunkowania jego przebiegu. Co więcej, obecnie podkreśla się różność przeżywania dzieciństw i ich realizowania się na tle indywidualnych cech rodzajowych dzieci, takich jak płeć, stan zdrowia, poziom sprawności i tym podobne. W nowoczesnym dyskursie o badaniach dotyczących dzieciństwa promowana jest w konsekwencji terminologia wyrażająca ową polimorficzność. Coraz częściej używa się określenia badanie dzieciństw (*childhoods*)³³.

Interdyscyplinarność badań. Metodologiczną formułą badań nad dzieciństwami jest ich interdyscyplinarność oraz skutkujące tym – podejście holi-

³¹ G.B. Melton i in., *The SAGE handbook of child research*, London 2014; W. Vandenhoe i in., *Routledge international handbook of children's rights studies*, London – New York 2015, s. 331-356; M.D. Ruck, M. Peterson-Badali, M. Freeman (red.), *Handbook of children's rights. Global and multi-disciplinary perspectives*, New York – London 2017.

³² Zob. np. L. Wei, Z. Hua, Ch.J. Wu, *Doing Britishness: multilingual practices, creativity and criticality of British Chinese children*, [w:] *Children, politics and communication. Participation at the margins*, red. N. Thomas, Bristol 2009.

³³ P. Christensen, A. James, *Introduction. Researching children and childhood: Cultures and communication*, [w:] *Research with children*; M. Liebel, *Paternalism, participation*.

styczne³⁴. Rozumienie kategorii dzieciństwa, pojmowanie wielorakości oraz wielowymiarowości życia dzieci i doświadczanych przez nie zjawisk, problemów oraz wielorodzajowość warunków realizowania się dzieciństw we współczesnym świecie, wymuszają badania z perspektywy wielu dyscyplin, czyli multiperspektywiczność badań. Z tego powodu interdyscyplinarność i holistyczne podejście charakteryzują obecnie większość badań nad sytuacją dzieci i ich problemami, badań o różnym zasięgu. Taki charakter mają światowe czy regionalne raporty na temat jakości życia dzieci na świecie, czy w określonych regionach bądź w jakiejś grupie państw, ale cechują się nimi także raporty dotyczące określonych doświadczanych przez dzieci lub pewne grupy dzieci problemów, jak na przykład przemoc, ubóstwo, problemy zdrowotne, migracje, praca dzieci, czy jakość systemu ich ochrony i tym podobne³⁵. Interdyscyplinarne badania pozwalają tworzyć całościowe (holistyczne) wielowymiarowe obrazy sytuacji życiowej, problemów i doświadczeń dzieci. Oznacza to odejście od fragmentaryzacji dzieciństwa, ale też od uprawiania badań tylko w profilu danej specjalizacji, czyli kiedy to badania są oddzielnie realizowane przez psychologów, socjologów, medyków, pedagogów, czy ekonomistów i tak dalej. Interdyscyplinarność i holistyczny charakter badań dotyczących dzieciństw oznacza też, że odchodzi się od koncentrowania się tylko na określonych aspektach rozwoju dzieci, lub edukacji, socjalizacji, zdrowia dzieci i tak dalej, a rozpatruje sytuację dzieci całościowo. Inaczej mówiąc, nowoczesne badania dotyczące dzieciństwa to badania wręcz transdyscyplinarne (*across disciplines*)³⁶, dążące do pokazania w całościowy sposób badany obszar rzeczywistości, to jest danej populacji dzieci, specyficznej grupy dzieci, czy danego problemu lub zjawiska doświadczanego przez dzieci³⁷.

Tego typu przedsięwzięcia badawcze wymagają często specyficznego zaplecza w postaci mniejszych lub większych interdyscyplinarnych zespołów badawczych lub badań wielo-agencyjnych (*multi-agency working*)³⁸. Rozwój

³⁴ A. Prout, *The future of childhood. Towards the interdisciplinary study of children*, New York 2005; M. Kellett, *Children as active researchers: a new research paradigm for the 21st century?* 2010, ESRC, UK, <http://oro.open.ac.uk/7539/1/> [dostęp: 13.02.2017]; G.B. Melton i in. (red.), *The SAGE handbook of child*.

³⁵ Zob. np. M. Kellett, *Children as active researchers*; C. Maternowska, A. Potts, D. Fry, *The multi-country study on the drivers of violence affecting children*, 2016, UNICEF, Florence <https://www.unicef-irc.org/e-book/THE-MULTI-COUNTRY-STUDY-PAGER/HTML/> [dostęp: 12.02.2017]; K. Pells, M.J.O. Portella, P. Espinoza-Revollo, *Experiences of Peer Bullying Among Adolescents and Associated Effects on Young Adult Outcomes: Longitudinal Evidence From Ethiopia, India, Peru And Viet Nam*, 2016, UNICEF Florence /<https://www.unicef-irc.org/publications/863/> [dostęp: 12.02.2016]; Young Lives, 2017, <http://www.younglives.org.uk/content/about-us>; [dostęp: 12.02.2017].

³⁶ M. Kellett, *Children as active researchers*.

³⁷ G. Melton i in., *The nature and scope of child research*.

³⁸ M. Kellett, *Children as active researchers*.

badania nad dzieciństwem i jego problemami, w dużej mierze dokonywał się i nadal jest realizowany w specjalnie tworzonych jednostkach badawczych, najczęściej pozaakademickich, w których eksperci i specjaliści z różnych orientacji badawczych, dyscyplin oraz ośrodków akademickich starają się całościowo i wielowymiarowo analizować sytuację dzieci lub określonych grup dzieci. Można wręcz mówić o wyspecyfikowanych interdyscyplinarnych stowarzyszeniach, czy centrach, a nawet konsorcjach badawczych³⁹. Wiele z nich ma dzisiaj już swoją ugruntowaną pozycję jako światowe ośrodki badań nad dzieciństwem (i problemami dzieciństwa). Wymienić tu można na przykład UNICEF Office of Research Innocenti, Childwatch International, Save the Children International, Norwegian Centre for Child Research w Trondheim, czy Chapin Hall Centre for Children w Chicago.

Epistemologiczno-metodologiczne następstwa respektowania praw dziecka w badaniach

Metodologię badań nad dzieciństwami mocno przenika idea praw dziecka, co oznacza przede wszystkim respektowanie praw partycypacyjnych dzieci jako uczestników badań. Oznacza to dążenie do inkluzyjnego udziału na wszystkich etapach badania. Chodzi o zapewnienie dzieciom uczestnictwa w badaniach w szerokim znaczeniu, o uznawanie i włączanie dzieci jako współbadaczy i współpracowników w realizację projektów badawczych przez dorosłych. Docelowo chodzi o ich traktowanie jako współdziałających z dorosłymi badaczami na każdym etapie procesu badawczego (*research with children*), to jest począwszy od jego projektowania, a skończywszy na wykorzystaniu wyników w praktyce społecznej⁴⁰. Co więcej, w duchu respektowania podmiotowości dzieci i ich partycypacji społecznej (tu jako badawczej), idzie też o uznanie dzieci w roli podmiotów inicjujących badania dotyczące własnej rzeczywistości i własnych problemów oraz o uznanie dzieci w roli

³⁹ G. Melton i in., *The SAGE handbook*.

⁴⁰ A. Ben-Arieh, *Where are the children? children's role in measuring and monitoring their well-being*, Social Indicators Research, 2005, 74(3), s. 573-595; J. Mason, S. Danby, *Children as experts in their lives: Child inclusive research*, Child Indicators Research, 2011, 4(2), s. 185-189; J. Mason, E. Watson, *Researching Children: Research on, with, and by children*, [w:] *Handbook of Child Well-Being Theories, Methods and Policies in Global Perspective*, red. A. Ben-Arieh, F. Casas, I. Frønes, J.E. Korbin, Dordrecht – London 2014, s. 27-57; M. O'Reilly, P. Ronzoni, N. Dogra, *Research with children. theory and practice*, London 2013; A. Greig, J. Taylor, T. MacKay, *Doing research with children. A practical guide*, London 2013; T.I. Dahl, *Children as researchers: we have a lot to learn*, [w:] *The SAGE handbook*, s. 593-618; J. Habashi, *Children Writers: Methodology of the Rights-Based Approach*, International Journal of Children's Rights, 2013, 21, s. 12-24; H. Shier, *Children as researchers in Nicaragua: Children's consultancy to transformative research*, Global Studies of Childhood, 2015, 5(2), s. 206-219; M. Kellet, *Children as active researchers*.

realizujących badania możliwie samodzielnie przy wsparciu i pomocy lub asyście ze strony dorosłych (*research by children*)⁴¹. Innymi słowy, w nowoczesnych badaniach dzieciństw dzieci włączane są w proces badania w sensie bezpośrednio partycypacyjnym, to jest jako współrealizatorzy badań lub są uznawani jako samodzielni realizatorzy badań. Dąży się do sytuacji, aby młodzi ludzie wspólnie z dorosłymi uczestniczyli w projektowaniu, zbieraniu danych i ich analizie oraz w postulowaniu ich wykorzystania, czyli możliwie we wszystkich etapach. W dyskursie metodologicznym coraz częściej zwraca się uwagę, by zachęcać młodych ludzi, aby także samodzielnie ze wsparciem dorosłych badali problemy, które ich dotyczą (*children as researchers*). Widać więc i tu dialektyczną zmianę w charakterze relacji pomiędzy badaczami (dorosłymi) a badanymi (dziećmi). Mary Kellet⁴² ukazując tę dialektykę, wymienia kolejno następujące typy badań: badania na dzieciach, badania o dzieciach, badania z dziećmi i badania realizowane przez dzieci (*research on, about, with and by children*).

Respektująca prawa dziecka metodologia i związana z tym fundamentalna reguła podmiotowego traktowania dzieci w badaniach oznacza też, że badania muszą respektować podstawowe reguły etyczne. Ich realizacja ma przebiegać w taki sposób, aby nie narażać dzieci na jakiegokolwiek szkody czy krzywdę, by nie stosować ryzykownych, niekomfortowych metod i technik badawczych, a w zamian takie, które są przyjazne dzieciom (np. rysunki, mapy, historie, gry, winiety, wywiady indywidualne i wywiady fokusowe i inne⁴³). Chodzi też o zapewnienie odpowiednich warunków badań, o refleksyjno-empatyczną postawę badacza w kontakcie z dzieckiem, ale też o stosowanie technik bezpiecznego odreagowania udziału dzieci w badaniach, czy prowadzenie badań możliwie na terytorium własnym dzieci oraz przestrzeganie szeregu innych jeszcze zasad⁴⁴. Ponadto, istotne jest, aby urzeczywist-

⁴¹ T.I. Dahl, *Children as researchers*; H. Shier, *Children as researchers in Nicaragua*; M. Kellet, *Children as active researchers*.

⁴² M. Kellet, *Children as active researchers*, s. 22-23 i 83.

⁴³ Zob. np. A. Clark, P. Moss, *Listening to young children. The mosaic approach*, London 2005; M. Soffer, A. Ben-Arieh, *School aged children as sources of information about their lives*, [w:] *The SAGE handbook*; A.R. Favretto, S. Fucci, F. Zaltron, *Codzienne praktyki w zdrowiu i chorobie. Metodologiczne rozważania nad kompetencjami dzieci*, [w:] *Dzieci i zdrowie. Wstęp do childhood studies*, red. M. Radkowska-Walkowicz, M. Reiman, Warszawa 2018.

⁴⁴ Zob. np. S. Punch, *Research with children. The same or different from research with adults?* *Childhood*, 2002, 9(3), s. 321-341; M. O'Reilly, P. Ronzoni, N. Dogra, *Research with children*; A. Graham i in., *Ethical research involving children*, UNICEF Office of Research Innocenti, Florence 2013; M. Soffer, A. Ben-Arieh, *School aged children as sources*; E. Maciejewska-Mroczek i in., *Kodeks dobrych praktyk w badaniach prowadzonych z perspektywy nauk społecznych (w tym interdyscyplinarnych childhood studies, etnografii, antropologii kulturowej, socjologii)*, [w:] *Dzieci i zdrowie*; A. Witeska-Młynarczyk, *Etyka dnia codziennego w badaniach etnograficznych z dziećmi z diagnozą ADHD. Opis warstwowy*, [w:] Tamże.

niać podmiotowy udział dzieci w badaniach i szanować ich godność poprzez respektowanie zasady odpowiedniego informowania dzieci o badaniach, wyrażania świadomej zgody dzieci na udział w badaniach i możliwości rezygnacji w każdym momencie, o zapewnienie komfortu psychicznego podczas i po badaniu oraz zapewnienie pełnej poufności lub anonimowości⁴⁵. Badania dzieciństw odbywają się więc z restrykcyjnym przestrzeganiem różnych ogólniejszych i bardziej szczegółowych wskazań etycznych dotyczących ich przebiegu i użytkowania⁴⁶.

Dodatkowo, uwzględniając zaangażowanie społeczne i respektowanie podmiotowości jako cechy etyczne badań dotyczących dzieciństw, zaznacza się, by poznawanie dziecięcych światów i specyfiki dzieciństw odbywało się przez wykorzystanie partycypacyjnych badań jako badań w działaniu (*participatory action research*). Wówczas podmiotowość dzieci jest jeszcze głębiej rozumiana, respektowana i realizowana, to jest w sensie ich własnych korzyści, jakie odnoszą one z udziału w badaniach albo osobiście, albo jako grupa społeczna⁴⁷. W ten sposób prowadzone badania pozwalają więc nie tylko pozyskać prawdziwy obraz dzieciństw i zrozumieć dziecięce doświadczenia przez dorosłych (niosą korzyści dla badaczy), ale także dają dzieciom wzmocnienie poczucia swej podmiotowości, uczą je znaczenia badań dla rozwiązywania różnych problemów, a także różnych aktywności badawczych, jak również rozwijają i wzmacniają aktywną postawę dzieci w działaniu dla samych siebie i dla swojego środowiska oraz uczą aktywnej postawy w rozwiązywaniu swoich problemów.

Metodologiczne wzory badań dotyczących dzieciństw

Metodologiczne rozwiązania w zakresie sposobów realizacji badań są bardzo istotnym wymiarem tożsamościowym nowoczesnych badań dotyczących dzieciństw. W tematycznych opracowaniach opisy specyficznych rozwiązań metodologicznych, konkretnych metod i technik badawczych zaj-

⁴⁵ M. Soffer, A. Ben-Arieh, *School aged children as sources*; M.A. Powell i in., *International Literature Review: Ethical Issues in Undertaking Research with Children and Young People*, Lismore 2012, March; M. Kellett, *Children as active researchers*.

⁴⁶ Zob. np. M.A. Powell i in., *International Literature Review; WHO Guidelines on Ethical Issues in Public Health Surveillance*, WHO, Geneva 2017, s. 17. <http://apps.who.int/iris/bitstream/10665/255721/1/9789241512657-eng.pdf?ua=1>; UNICEF 2018, *INSPIRE Indicator Guidance and Results Framework – Ending Violence Against Children: How to define and measure change*, New York; M. O'Reilly, P. Ronzoni, N. Dogra, *Research with children*; A. Greig, J. Taylor, T. MacKay, *Doing research with children*; E. Maciejewska-Mroczek i in., *Kodeks dobrych praktyk*.

⁴⁷ T.I. Dahl, *Children as researchers*; A. Greig, J. Taylor, T. MacKay, *Doing research with children*; M. Kellett, *Children as active researchers*.

mują często bardzo istotne miejsce⁴⁸. Podobną wagę nadaje się opisom szczegółowych zasad co do realizacji badań⁴⁹.

Na tle przedstawionych wcześniej założeń, jakimi kierują się nowoczesne badania dotyczące dzieciństwa, najbardziej preferowanym i sugerowanym wyborem ich realizacji jest podejście etnograficzne. Uznawane jest ono jako szczególnie przydatne w badaniach dzieciństwa, gdyż umożliwia wypowiadanie się dzieciom w bardziej bezpośredni sposób⁵⁰. Umożliwia ono też uchwycenie subiektywnych obrazów rzeczywistości relacjonowanych przez dzieci, o co badaczom dzieciństw chodzi oraz umożliwia to, co istotne z etycznego punktu widzenia – partycypacyjny udział dzieci w badaniach⁵¹. Etnograficzne podejścia badawcze wykorzystywane są w badaniach dzieciństw w różnym wymiarze: zarówno w celu dokonania analiz dzieciństwa w perspektywie jego charakteru i statusu problemów w różnych bądź wyspecyfikowanych warunkach społeczno-kulturowych i społecznościach, jak i w celu opisanie kultur dziecięcych poprzez analizę kodów, znaczeń, wartości, norm, czy dla uchwycenia organizacji społecznej świata dzieci w określonych warunkach społecznych czy innych warunkach determinujących ich funkcjonowanie⁵².

Podejścia etnograficzne są realizowane przez różne szczegółowe sposoby badania. Wśród tych często wykorzystywanych wymienić można obserwacje, wywiady indywidualne, fokusowe, winiety, techniki graficzne i fotograficzne jako mniej konwencjonalne podejścia badawcze i specyficzne techniki wykorzystywane w zależności od możliwości dzieci⁵³. Są to

⁴⁸ Zob. np. P. Alderson, *Children as researchers*; A. Clark, P. Moss, *Listening to young children*; A. Lange, J. Mierendorff, *Method and methodology in childhood research*, [w:] *The Palgrave handbook*; M. Wessells, K. Kostelny, *Child rights and practitioners wrongs*, [w:] *Handbook of children's rights*; H. Beazley, *Visual methods in participatory right-based research with children and young people in Indonesia and Vanuatu*, [w:] Tamże.

⁴⁹ Zob. np. S. Punch, *Research with children. The same or different from research with adults?* *Childhood*, 2002, 9(3), s. 321-341; M. Soffer, A. Ben-Arieh, *School aged children as sources*; E. Maciejewska-Mroczek i in., *Kodeks dobrych praktyk*.

⁵⁰ A.I. James, A. Prout, (red.), *Constructing and reconstructing childhood*; A. James, A. James, *Constructing childhood: theory policy and social practice*, Basingstoke 2004; tyż, *European childhoods: Cultures, Politics and childhoods in Europe*, Basingstoke 2008; C. Jenks, *Zeitgeist research on childhood*, [w:] *Research with children. Perspectives and practices*, red. P. Christiansen, A. James, London – New York 2000; M. Soffer, A. Ben-Arieh, *School aged children*.

⁵¹ W. Corsaro, L. Molinari, *Entering and observing in children's worlds: a reflection on a longitudinal ethnography of early education in Italy*, [w:] *Research with children*; A. Lange, J. Mierendorff, *Method and methodology in childhood research*.

⁵² R.A. LeVine, *Ethnographic Studies of Childhood: A Historical Overview*, *American Anthropologist*, 2007, 109, 2; Melton i in., *The nature and scope of child research*.

⁵³ Zob. np. A. Clark, P. Moss, *Listening to young children*; P. Alderson, *Children as researchers*; A. Greig, J. Taylor, T. MacKay, *Doing research with children*; M. Soffer, A. Ben-Arieh, *School aged children as sources*; A.R. Favretto, S. Fucci, F. Zaltron, *Codzienne praktyki w zdrowiu i chorobie*.

oczywiście techniki wykorzystywane także w innych, poza etnograficznym podejściem, badaniach, czy to zbiorowych czy indywidualnych badaniach dzieci. Istotną tendencją proceduralną w badaniach dotyczących dzieciństw, bez względu na szczegółowe rozwiązania jakie są stosowane, jest ich przesuwanie się w stronę mikroorientacji, czyli wykorzystywanie reprezentantów lub grup jako egzemplifikacji sytuacji dzieci lub problemów doświadczanych przez dzieci.

Należy jednak zaznaczyć, że inne procedury badań: surveyowe, administracyjne, oparte na *big data* jako opisowe czy weryfikacyjne są także wykorzystywane w nowoczesnych badaniach dzieciństw. Jens Quortrup (2000) wskazał na rolę i znaczenie badań makroanalitycznych. Jego zdaniem badania te, będące głównie makrodiagnozami, które oparte są na opracowanych specjalnie wskaźnikach, ukazują ogólną sytuację dzieci w wymiarze demograficznym, socjalnym, zdrowotnym, edukacyjnym, prawnym. Pozwalają one jednak też na różne eksplanacje sytuacji czy problemów dzieci w perspektywie typu społeczeństwa, charakteru kultury, warunków ekonomicznych, procesów gospodarczych czy cywilizacyjnych, a nawet w perspektywie okresów historycznych, czy w perspektywie różnych generacji dzieci. W takich badaniach można dobrze zaprezentować różne konteksty dzieciństwa, jak edukacja, zasobność, zdrowie, warunki domowe, instytucjonalizacja dzieciństwa i tym podobne oraz eksplorować ich uwarunkowania. Makroanalizy dzieciństwa mają zwykle postać raportów (okazjonalnych lub systematycznych), monitoringów bazujących na ustalonych wypracowanych wskaźnikach sytuacji dzieci, dobrostanu dzieci, czy subiektywnego dobrostanu (*subjective well-being* – SWB). Wykorzystuje się w nich różne makro dane, dane administracyjne, oraz dane pochodzące z różnych szczegółowych badań i raportów⁵⁴. Kluczową kwestią w badaniach makroanalitycznych jest rodzaj i jakość wskaźników sytuacji dzieci wykorzystywanych w analizach. Do przykładowych (tradycyjnych) należą w tym względzie wskaźniki monitorowania sytuacji dzieci wykorzystywane na przykład przez UNICEF, jak umieralność dzieci do 5. roku życia (U5MR), czy współczynnik skolaryzacji, bądź prezentowania zachowań ryzykownych, albo poziom satysfakcji z życia i inne⁵⁵. Kwestia wskaźników sytuacji dzieci czy dobrostanu dzieci, będących podstawą realizacji makroanaliz, stała się sama w sobie polem dynamicznie rozwijającego się subdyskursu w badaniach nad dzieciństwami⁵⁶, nazywa-

⁵⁴ Np. J. Bradshaw i in., *Children's Subjective Well-being in Rich Countries*, Working Paper 2013-03, 2013, UNICEF Office of Research, Florence. Retrieved from http://www.unicef-irc.org/publications/pdf/iwp_2013_3.pdf.

⁵⁵ Zob. np. UNICEF 2017, *Building the future*.

⁵⁶ Zob. A. Ben-Arieh, R. Goerge, *Beyond the numbers: how do we monitor the state of our children*, *Children and Youth Service Review*, 2007, 23, 8, s. 603-631; A. Ben-Arieh et al. (red.), *Me-*

nego przez niektórych wręcz „ruchem na rzecz wskaźników o dziecku” (*the child indicators movement*)⁵⁷. W tym „ruchu”, co ciekawe, także zaznacza się partycypacyjną rolę dzieci w tworzeniu wskaźników⁵⁸.

Zdaniem Qvortrupa⁵⁹, makroanalizy dają wiele możliwości pokazywania charakteru i jakości dzieciństwa, zwłaszcza stosowane w różnych konfiguracjach porównań (badania porównawcze), także w wymiarze prowadzenia komparatystyk historycznych, międzygeneracyjnych, czy międzykulturowych, ale także w perspektywie użytkowania makroanaliz w badaniach porównawczych, z wykorzystaniem podejścia *countries as instances* lub *case countries*, czyli pokazywania zjawisk dotyczących dzieciństw na przykładach konkretnych porównywanych państw⁶⁰. Sam Jens Qvortrup (2000) podaje jako przykład badań typu *countries as instances* badania nad modernizacją dzieciństwa, jakie dotyczyły obu części Niemiec (wschodniej i zachodniej) oraz porównawczo Holandii, w perspektywie analizy takich czynników, jak między innymi instytucjonalizacja dzieciństwa, indywidualizacja, autonomia, aktywności dziecięce oraz użytkowanie Sieci społecznościowych i dodatkowo analizując dzieciństwa w kontekście jego zróżnicowania środowiskowego dużych miast, miasteczek i wsi.

W nowoczesnych badaniach dzieciństw wykorzystywane są także inne procedury. Przykładem są badania longitudinalne ukierunkowane na pokazywanie transformacji dzieciństw lub znaczenia różnych przełomów społecznych, społeczno-ekonomicznych, czy ustrojowych dla jakości dzieciństwa lub określonych jego parametrów w tych samych grupach lub kohortach dzieci. Przykładem są badania, jakie Kirchhofer (1998) prowadził przez kilka lat, począwszy od początku lat 90., na grupie dzieci w Berlinie Wschodnim, w kontekście transformacji ustrojowej z socjalizmu do kapitalizmu⁶¹.

Inny typ badań, popularnych w badaniach dzieciństw, zwłaszcza w celu ukazywania subiektywnej perspektywy dobrostanu dzieci (SWB), w tym

asuring and monitoring children's well-being, Dordrecht 2001; R. George, B.J. Lee, *Use of administrative data in childhood research*, [w:] *The SAGE handbook of child*; A. Ben-Arieh, *Measuring and monitoring the well-being of young children around the world*, 2006, <http://unesdoc.unesco.org/images/0014/001474/147444e.pdf> [dostęp: 10.02.2017]; A. Ben-Arieh, I. Frones (red.), *Indicators of children's well-being*; tyżże, *Taxonomy for child well-being indicators: A framework for the analysis of the well-being of children*, *Childhood*, 2011, 18(4), s. 460-476; A. Ben-Arieh i in., *Handbook of Child Well-Being Theories, Methods and Policies in Global Perspective*, Dordrecht – London 2009.

⁵⁷ A. Ben-Arieh, *How do we measure and monitor the "state of our children"?*

⁵⁸ A. Ben-Arieh, *Where are the children? Children's role in measuring and monitoring their well-being*, *Social Indicators Research*, 2005, 74(3), s. 573-595.

⁵⁹ J. Qvortrup, *Macroanalysis of childhood*, [w:] *Research with children*.

⁶⁰ Zob. np. C. Maternowska, A. Potts, D. Fry, *The multi-country study on the drivers of violence affecting children*.

⁶¹ Podaję za J. Qvortrup, *Macroanalysis of childhood*.

w ujęciu komparatystycznym, stanowią badania surveyowe dzieci. Badań tego typu nie ma co prawda w tym paradygmacie zbyt wiele, jednak stanowią niezaprzeczalnie ważny jego nurt⁶². Jednym z przykładów są kwestionariuszowe badania z użyciem ogólnej skali satysfakcji życiowej (*Overall Life Satisfaction*) i innych standaryzowanych narzędzi, opisywane przez Casasa i Rees⁶³. Dotyczyły one subiektywnej oceny własnego dobrostanu przez dzieci (ponad 16 tysięcy powyżej 12. roku życia) – w 11 państwach. Przykładem są też badania porównawcze subiektywnego dobrostanu dzieci poniżej 13. roku życia zrealizowane w kilku krajach: Hiszpanii, Algierii, Południowej Afryki oraz Izraela⁶⁴. Obydwa te projekty badawcze realizowane były w ramach szerszej inicjatywy badawczej – zespołu badań porównawczych dobrostanu dzieci w różnych krajach, zatytułowanych *International Survey of Children Well Being* (ISCWeB)⁶⁵, w których wykorzystywana jest ta sama metodologia i narzędzia (skale w ramach kwestionariuszy przedstawianych dzieciom), a subiektywny dobrostan korelowany z różnymi zmiennymi, na przykład cechami terytorialnymi⁶⁶, czy religijnym kontekstem funkcjonowania dzieci, bądź innymi zmiennymi⁶⁷. Jedną z edycji obejmowała także badania na terenie Polski⁶⁸.

Z pewnością, ukazane sposoby realizacji badań, preferowane w nowoczesnych badaniach nad dzieciństwami, nie wyczerpują w rzeczywistości bogatego pola różnych odmian metodologicznych, z jakimi można się spotkać przeglądając naukowo-badawczy dyskurs. Wskazane powyżej stanowią jednak najczęściej spotykane rozwiązania. Są to więc swoiste metodologiczne wzory badań nad dzieciństwem.

⁶² Np. Adamson 2007; J. Bradshaw i in., *Children's Subjective Well-being in Rich Countries*, Working Paper 2013-03, 2013, UNICEF Office of Research, Florence. Retrieved from http://www.unicef-irc.org/publications/pdf/iwp_2013_3.pdf; F. Casas i in., *Subjective indicators of personal well-being among adolescents. Performance and results for different scales in Latin-language speaking countries: a contribution to the international debate*, Child Indicators Research, 2011, 5(1), s. 1-28; F. Casas, H. Tiliouine, C. Figuer, *The subjective well-being of adolescents from two different cultures: applying three versions of the PWI in Algeria and Spain*, Social Indicators Research, 2013, 4.

⁶³ F. Casas, G. Rees, *Measures of Children's Subjective Well-Being: Analysis of the Potential for Cross-National Comparisons*, Child Indicators Research, 2015, 8, 1, s. 49-69.

⁶⁴ M. Gonzales-Carasco et al., *Children's Perspectives and Evaluations of Safety in Diverse Settings and Their Subjective Well-Being: A Multi-National Approach*, Applied Research Quality Life, 2018, <https://doi.org/10.1007/s11482-018-9594-3>.

⁶⁵ Opis realizowanego projektu na stronie <http://www.isciweb.org/?CategoryID=157> [dostęp: 28.09.2018].

⁶⁶ G. Rees i in., *Urban-rural variations in children's lives and subjective well-being: A comparative analysis of four countries*, Children and Youth Services Review, 2017, 80, September, s. 41-51.

⁶⁷ H. Kosher, A. Ben-Arieh, *Religion and subjective well-being among children*.

⁶⁸ D. Strózik, T. Strózik, K. Szwarc, *The Subjective Well-Being of School Children. The First Findings from the Children's Worlds Study in Poland*, Child Indicators Research, 2016, 9.

Podsumowanie

Zmieniające się konstrukty dziecka i dzieciństwa przekładają się na dialektykę relacji między światem dzieci i dorosłych⁶⁹. Aktualne, jak też antycypowane na tle zmian cywilizacyjnych i procesów społeczno-kulturowych postaci tych konstruktów tworzą niespotykane dotychczas profile relacji między generacjami dzieci i dorosłych. Wymagają niełatwej wręcz transformacji postaw i wyraźnego odejścia od tradycyjnego, utrwalonego wcześniejszymi epokami myślenia o dziecku i dzieciach, ich społecznym i kulturowym ułożeniu i aktywności. Oznaczają też konieczność odejścia od dawnych paradygmatów badawczych dotyczących poznawania dziecka, dzieciństwa i formułowania na podstawie wielu badań różnych dyscyplin postulatów i sposobów działania na rzecz dzieci⁷⁰. Konieczna jest więc transformacja także tradycyjnych postaw badawczych charakteryzujących się dążeniami do uzyskania wiedzy obiektywnej o dziecku, tworzenia normatywnej charakterystyki dziecka w świetle uniwersalnych praw rozwoju, opisywania dziecka przez dorosłego z jego punktu widzenia. Badania dzieci i dzieciństw współcześnie ukierunkowane na poznanie subiektywnych światów i różnorodności przeżywania dzieciństwa, badania interdyscyplinarne i akcentujące szeroki kontekst różnorodnych czynników wpływu na życie i rozwój dzieci muszą być nie tylko oparte na narracjach dzieci, ale też na filozofii wspólnego dążenia z dziećmi do wiedzy o ich subiektywnych światach oraz różnorodności dzieciństw i sposobach działania. Respektowanie w badaniach takich wartości, jak podmiotowość dzieci, uznanie ich partnerstwa oraz wielowymiarowa inkluzja musi powodować też zmianę w relacji badawczej dorosły badacz – dzieci, gdyż stają się one aktywnymi podmiotami badań nie tylko w sensie wypowiedzania się na temat swoich doświadczeń i prezentowania własnej perspektywy rzeczywistości, ale także w sensie aktywności w realizacji badań na wszystkich etapach procesu badawczego⁷¹. Badania dzieciństwa (*childhood studies*) stawiają nie tylko w centrum dziecko/dzieci jako obszar zainteresowania i perspektywę analizy rzeczywistości, ale także traktują dziecko jako pełnoprawny podmiot procesu badawczego⁷². Nade wszystko jednak,

⁶⁹ M. Wyness, *Childhood and society*, New York 2012; P.B. Pufall, R.P. Unsworth, *Rethinking childhood*, New Brunswick 2004.

⁷⁰ D. Hogan, *Researching 'the child' in Developmental Psychology*, [w:] *Researching Children's Experience. Methods and Approaches*, red. S. Greene, D. Hogan, London 2010, s. 22-41.

⁷¹ M. Woodhead, D. Faulkner, *Subjects, Objects or Participants? Dilemmas of Psychological Research with Children*, [w:] *Research with Children. Perspectives and Practices*, red. P. Christensen, A. James, New York – London 2000, s. 10-39.

⁷² Por. M.I. Radkowska-Walkowicz, M. Reiman (red.), *Dzieci i zdrowie. Wstęp do childhood studies*, Warszawa 2018; J. Qvortrup, W. Corsaro, M.S. Honig, *The Palgrave handbook of childhood studies*, Basingstoke 2009.

badania dzieciństw są badaniami zaangażowanymi w zmianę w tym znaczeniu, iż ich zasadniczą intencją jest wywarcie wpływu na społeczno-polityczny kontekst i warunki funkcjonowania dzieci. Są więc ukierunkowane na poprawę ich sytuacji oraz na rozwój przestrzegania praw dzieci, w tym praw do udziału społeczno-publicznego w szerokim znaczeniu. W tym sensie można powiedzieć, iż są to badania prakseologiczne, a więc szczególnie bliskie pedagogicznemu rozumieniu sensu badań dotyczących dzieci.

BIBLIOGRAFIA

- Aitken S.C., *Children's rights: a critical geographic perspective*, [w:] *Routledge international handbook of children's rights studies*, red. W. Vandenhoe, E. Desmet, D. Reynart, S. Lembrechts, Routledge, London New – York 2015, s. 131-146.
- Alderson P., *Children as researchers; the effect of participation rights on research methodology*, [w:] *Research with children. Perspectives and practices*, red. P. Christiansen, A. James, London – New York 2000.
- Archard D., *Children. Rights and childhood*, Routledge, London New – York 2004 (2015 II ed).
- Aries P., *Historia dzieciństwa. Dziecko i rodzina w dawnych czasach*, przekł. M. Ochab, Wydawnictwo Marabut, Gdańsk 1995.
- Beazley H., *Visual methods in participatory right-based research with children and young people in Indonesia and Vanuatu*, [w:] *Handbook of children's rights. Global and multidisciplinary perspectives*, red. M.D. Ruck, M. Peterson-Badali, M. Freeman, Routledge, New York – London 2017.
- Ben-Arieh A., *Where are the children? children's role in measuring and monitoring their well-being*, Social Indicators Research, 2005, 74(3), s. 573-595.
- Ben-Arieh A., *Measuring and monitoring the well-being of young children around the world*, 2006, <http://unesdoc.unesco.org/images/0014/001474/147444e.pdf> [dostęp: 10.02.2017].
- Ben-Arieh A., *How do we measure and monitor the "state of our children"?: Revisiting the topic in honor of Sheila B. Kamerman*, Children and Youth Services Review, 2012, 34(3).
- Ben-Arieh A., Kaufman N., Andrews A., George R., Lee Bong Joo, Lawrence Aber J. (red.), *Measuring and monitoring children's well-being*, Kluwer Academic, Dordrecht 2001.
- Ben-Arieh A., Goerge R., *Beyond the numbers: how do we monitor the state of our children*, Children and Youth Service Review, 2007, 23, 8, s. 603-631.
- Ben-Arieh A., Casas F., Frønes I. Korbin J.E. (red.), *Handbook of Child Well-Being Theories, Methods and Policies in Global Perspective*, Springer, Dordrecht – London 2009.
- Ben-Arieh A., Frønes I. (red.), *Indicators of children's well-being: Theory and practice in a multicultural perspective*, Springer-Verlag, New York 2009.
- Ben-Arieh A., Frønes I., *Taxonomy for child well-being indicators: A framework for the analysis of the well-being of children*, Childhood, 2011, 18(4), s. 460-476.
- Ben-Arieh A., Tarshish N., *Children's rights and well-being*, [w:] *Handbook of children's rights. global and multidisciplinary perspectives*, red. M.D. Ruck, M. Peterson-Badali, M. Freeman, Routledge, New York – London 2017, s. 68-79.
- Ben-Arieh A., Rees G., Dinisman T., *Children's Well-being around the world: Findings from the Children's Worlds (ISCWWeB) project*, Children and Youth Services Review, 2017, 80.

- Berman G., Hart J., O'Mathúna D., Mattelone E., Potts A., O'Kane C., Shusterman T., Tanner T., *What We Know about Ethical Research Involving Children in Humanitarian Settings An overview of principles, the literature and case studies*, UNICEF Office of Research Innocenti, Florence 2016.
- Bradshaw J., Martorano L., Natali L., de Neubourg C., *Children's Subjective Well-being in Rich Countries, Working Paper 2013-03*, 2013, UNICEF Office of Research, Florence. Retrieved from http://www.unicef-irc.org/publications/pdf/iwp_2013_3.pdf.
- Casas F., *Quality of life and the life experience of children*, Ghent 2000.
- Casas F., *Introduction to the Special Section on Children's Subjective Well-Being*, *Child Development*, 2018, s. 1-11.
- Casas F., Rees G., *Measures of Children's Subjective Well-Being: Analysis of the Potential for Cross-National Comparisons*, *Child Indicators Research*, 2015, 8, 1, s. 49-69.
- Casas F., Sarriera J.C., Abs D., Coenders G., Alfaro J., Saforcada E., Tonon G., *Subjective indicators of personal well-being among adolescents. Performance and results for different scales in Latin- language speaking countries: a contribution to the international debate*, *Child Indicators Research*, 2011, 5(1), s. 1-28.
- Casas F., Tiliouine H., Figuer C., *The subjective well-being of adolescents from two different cultures: applying three versions of the PWI in Algeria and Spain*, *Social Indicators Research*, 2013, 4.
- Christensen P., James A., *Childhood diversity and commonality. Some methodological insights*, [w:] *Research with children. Perspectives and practices*, red. P. Christensen, A. James, London – New York 2000.
- Christensen P., James A., *Introduction. Researching children and childhood: Cultures and communication*, [w:] *Research with children. Perspectives and practices*, red. P. Christensen, A. James, Falmer Press, London – New York 2000.
- Christensen P., Prout A., *Anthropological and sociological perspectives on the study of children*, [w:] *Researching children's experiences: Approaches and Methods*, red. S.I. Greene, D. Hogan, Sage, London 2005.
- Clark A., Moss P., *Listening to young children. The mosaic approach*, National Children's Bureau and JR Foundation, London 2005.
- Corsaro W.A., *The sociology of childhood*, Sage, London 2005.
- Corsaro W., Molinari L., *Entering and observing in children's worlds: a reflection on a longitudinal ethnography of early education in Italy*, [w:] *Research with children. Perspectives and practices*, red. P. Christensen, A. James, London – New York 2000.
- Dahl T.I., *Children as researchers: we have a lot to learn*, [w:] *The SAGE handbook of child research*, red. G.B. Melton, A. Ben-Arieh, J. Cashmore, G.S. Goodman, N.K. Worley, Sage, London 2014, s. 593-618.
- Desmet E., Lambrechts S., Reynart D., Vandenhoe W., *Towards a field of critical children's rights studies*, [w:] *Routledge international handbook of children's rights studies*, red. W. Vandenhoe, E. Desmet, D. Reynart, S. Lambrechts, Routledge, London – New York 2015, s. 412-427.
- Dworsky A., *Children as self-informants in longitudinal studies: substantive findings and methodological issues*, [w:] *The SAGE handbook of child research*, red. G.B. Melton, A. Ben-Arieh, J. Cashmore, G.S. Goodman, N.K. Worley, Sage, London 2014, s. 391-431.
- Favretto A.R., Fucci S., Zaltron F., *Codzienne praktyki w zdrowiu i chorobie. Metodologiczne rozważania nad kompetencjami dzieci*, [w:] *Dzieci i zdrowie. Wstęp do childhood studies*, red. M. Radkowska-Walkowicz, M. Reiman, Oficyna Naukowa, Warszawa 2018.

- Garbula J.M., Kowalik-Ołubińska M., *Konstruowanie obrazu dzieciństwa w perspektywie psychologicznej i socjokulturowej*, Przegląd Pedagogiczny, 2012, 1.
- George R., Lee B.J., *Use of administrative data in childhood research*, [w:] *The SAGE handbook of child research*, red. G.B. Melton, A. Ben-Arieh, J. Cashmore, G.S. Goodman, N.K. Worley, Sage, London 2014, s. 432-442.
- Gonzales-Carasco M., Casas F., Ben-Arieh A., Savahl S., Tiliouine H., *Children's Perspectives and Evaluations of Safety in Diverse Settings and Their Subjective Well-Being: A Multi-National Approach*, Applied Research Quality Life, 2018, <https://doi.org/10.1007/s11482-018-9594-3>
- Graham A., Powell M., Taylor N., Anderson D., Fitzgerald R., *Ethical research involving children*, UNICEF Office of Research Innocenti, Florence 2013.
- Greig A., Taylor J., MacKay T., *Doing research with children. A practical guide*, Sage, London 2013.
- Habashi J., *Children Writers: Methodology of the Rights-Based Approach*, International Journal of Children's Rights, 2013, 21, s. 12-24.
- Hendrick H., *Constructions and Reconstructions of British Childhood: An Interpretive Survey 1800 to the Present*, [w:] *Constructing and Reconstructing Childhood: Contemporary Issues in the Sociological Study of Childhood*, red. A. James, A. Prout, Falmer Press, London 1997, s. 34-62.
- Hendrick H., *The child as a social actor in historical Sources*, [w:] *Research with children. Perspectives and practices*, red. P. Christiansen, A. James, London – New York 2000.
- Hogan D., *Researching 'the child' in Developmental Psychology*, [w:] *Researching Children's Experience. Methods and Approaches*, red. S. Greene, D. Hogan, Sage, London 2010, s. 22-41.
- James A.I., Prout A. (red.), *Constructing and reconstructing childhood: contemporary issues in the sociological study of childhood*, Falmer Press, London – Washington 1997.
- James A., Prout A., *Introduction*, [w:] *Constructing and reconstructing childhood: contemporary issues in the sociological study of childhood*, red. A.I. James, A. Prout, Falmer Press, London – Washington 1997.
- James A., James A., *Constructing childhood: theory policy and social practice*, Palgrave Macmillan, Basingstoke 2004.
- James A., Jenks C., Prout A., *Theorizing childhood*, Polity, Cambridge 2005.
- James A., Curtis J., Birch J., *Care and control in the construction of children's citizenship*, [w:] *Children and citizenship*, red. A. Invernizzi, J. Williams, Sage, London 2008.
- James A., James A., *European childhoods: Cultures, Politics and childhoods in Europe*, Palgrave Macmillan, Basingstoke 2008.
- Jenks C., *Zeitgeist research on childhood*, [w:] *Research with children. Perspectives and practices*, red. P. Christiansen, A. James, Falmer Press, London – New York 2000.
- Kehily M.J., *Zrozumieć dzieciństwo: wprowadzenie w kluczowe tematy i zagadnienia*, [w:] *Wprowadzenie do badań nad dzieciństwem*, red. M. Kehily, Wydawnictwo WAM, Kraków 2008, s. 15-42.
- Kellett M., *Children as active researchers: a new research paradigm for the 21st century?* 2010, ESRC, UK, <http://oro.open.ac.uk/7539/1/> [dostęp: 13.02.2017].
- Kosher H., Ben-Arieh A., *Religion and subjective well-being among children: A comparison of six religion groups*, Children and Youth Service Review, 2017, 80, s. 63-77.
- Lange A., Mierendorff J., *Method and methodology in childhood research*, [w:] *The Palgrave handbook of childhood studies*, red. J. Qvortrup, W. Corsaro, M.S. Honig, Palgrave Macmillan, New York 2009.
- LeVine R.A., *Ethnographic Studies of Childhood: A Historical Overview*, American Anthropologist, 2007, 109, 2.

- Liebel M., *Paternalism, participation and children protagonism*, Children, Youth and Environments, 2007, 17(3).
- Maciejewska-Mroczek E., Radkowska-Walkowicz M., Reimann M., Witeska-Młynarczyk L., *Kodeks dobrych praktyk w badaniach prowadzonych z perspektywy nauk społecznych (w tym interdyscyplinarnych childhood studies, etnografii, antropologii kulturowej, socjologii)*, [w:] *Dzieci i zdrowie. Wstęp do childhood studies*, red. M.I. Radkowska-Walkowicz, M. Reiman, Warszawa 2018.
- Mason J., Danby S., *Children as experts in their lives: Child inclusive research*, Child Indicators Research, 2011, 4(2), s. 185-189.
- Mason J., Watson E., *Researching Children: Research on, with, and by children*, [w:] *Handbook of Child Well-Being Theories, Methods and Policies in Global Perspective*, red. A. Ben-Arieh, F. Casas, I. Frønes, J.E. Korbin, Springer, Dordrecht – London 2014, s. 27-57.
- Maternowska C., Potts A., Fry D., *The multi-country study on the drivers of violence affecting children*, 2016, UNICEF, Florence <https://www.unicef-irc.org/e-book/THE-MULTI-COUNTRY-STUDY-PAGER/HTML/> [dostęp: 12.02.2017].
- Melton G., Gross-Manos D., Ben-Arieh A., Yazykova E., *The nature and scope of child research: learning about children's lives*, [w:] *The SAGE handbook of child research*, red. G.B. Melton, A. Ben-Arieh, J. Cashmore, G.S. Goodman, N.K. Worley, Sage, London 2014, s. 3-28.
- Melton G.B., Ben-Arieh A., Cashmore J., Goodman G.S., Worley N.K. (eds.), *The SAGE handbook of child research*, Sage, London 2014.
- Milne B., *The history and theory of children's citizenship in contemporary societies*, Springer, London 2013.
- Milne B., *Rights of the child. 25 years after the adoption of the UN, Convention*, Springer, Dordrecht 2015.
- Newman D.M., Grauerholtz L., *Sociology of families, Second Edition*, Pine Forge Press, London 2002.
- O'Reilly M., Ronzoni P., Dogra N., *Research with children. Theory and practice*, Sage, London 2013.
- Pells K., Portella M.J.O., Espinoza-Revollo P., *Experiences Of Peer Bullying Among Adolescents And Associated Effects On Young Adult Outcomes: Longitudinal Evidence From Ethiopia, India, Peru And Viet Nam*, 2016, UNICEF Florence /<https://www.unicef-irc.org/publications/863/> [dostęp: 12.02.2016].
- Postman N., *The disappearance of childhood*, Vintage Books, New York 1994.
- Powell M.A., Fitzgerald R., Taylor N.J., Graham A., *International Literature Review: Ethical Issues in Undertaking Research with Children and Young People* (Literature review for the Childwatch International Research Network). Lismore 2012, March.
- Prout A., *The future of childhood. Towards the interdisciplinary study of children*, Routledge, New York 2005.
- Pufall P.B., Unsworth R.P., *Rethinking childhood*, Rutgers University Press, New Brunswick 2004.
- Punch S., *Research with children. The same or different from research with adults?* Childhood, 2002, 9(3), s. 321-341.
- Qvortrup J., *Macroanalysis of childhood*, [w:] *Research with children. Perspectives and practices*, red. P. Christiansen, A. James, Falmer Press, London – New York 2000.
- Qvortrup J., *Childhood as a Structural Form*, [w:] *The Palgrave Handbook of Childhood Studies*, red. J. Qvortrup, W.A. Corsaro, M.-S. Honig, Palgrave Macmillan, Basingstoke 2009.
- Qvortrup J., Bardy M., Sgritta S., Wintersberger H. (red.), *Childhood matters. Social theory, practice, politics*, Aldershot, Avebury 1994.

- Qvortrup J., Corsaro W., Honig M.S., *The Palgrave handbook of childhood studies*, Palgrave Macmillan, Basingstoke 2009.
- Radkowska-Walkowicz M.I., Reiman M. (red.), *Dzieci i zdrowie. Wstęp do childhood studies*, Warszawa 2018.
- Rees G., Dinisman T., *Comparing children's experiences and evaluations of their lives in 11 different countries*, Child Indicators Research, 2015, 8, s. 5-31.
- Rees G., Tonon G., Mikkelsen C., Rodriguez de la Vega L., *Urban-rural variations in children's lives and subjective well-being: A comparative analysis of four countries*, Children and Youth Services Review, 2017, 80, September, s. 41-51.
- Roche J., 'Children's Rights – in the Name of the Child', Journal of Social Welfare and Family Law, 1995, 17(3), s. 281-292.
- Ruck M.D., Peterson-Badali M., Freeman M. (red.), *Handbook of children's rights. Global and multidisciplinary perspectives*, Routledge, New York – London 2017.
- Shier H., *Learn to live without violence (Reports by young researchers from, San Ramón, Nicaragua)*, compiled and translated by Harry Shier, with a preface by Nigel Thomas, CESESMA 2012.
- Shier H., *Children as researchers in Nicaragua: Children's consultancy to transformative research*, Global Studies of Childhood, 2015, 5(2), s. 206-219.
- Soffer M., Ben-Arieh A., *School aged children as sources of information about their lives*, [w:] *The SAGE handbook of child research*, red. G.B. Melton, A. Ben-Arieh, J. Cashmore, G.S. Goodman, N.K. Worley, Sage, London 2014, s. 555-574.
- Stainton Rogers W., *Promocja lepszego dzieciństwa: konstrukcje troski o dziecko*, [w:] *Wprowadzenie do badań nad dzieciństwem*, red. M.J. Kehily, Wydawnictwo WAM, Kraków 2008, s. 173-198.
- Strózik D., Strózik T., Szwarc K., *The Subjective Well-Being of School Children. The First Findings from the Children's Worlds Study in Poland*, Child Indicators Research, 2016, 9.
- Szczepka-Pustkowska M., *Od filozofii dzieciństwa do dziecięcej filozofii życia. Casus władzy (i demokracji)*, Oficyna Wydawnicza Impuls, Kraków 2011.
- Śliwerski B., *Pedagogika dziecka. Studium pąjdcentryzmu*, Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne, Gdańsk 2007.
- UNICEF 2017, *Building the future. Children and the sustainable Development Goals in Rich countries*, UNICEF Innocenti Report Card 14, Florence 2017.
- UNICEF 2018, *INSPIRE Indicator Guidance and Results Framework – Ending Violence Against Children: How to define and measure change*, UNICEF, New York.
- Vandenhoe W., Desmet E., Reynart D., Lembrechts S. (red.), *Routledge international handbook of children's rights studies*, Routledge, London – New York 2015, s. 331-356.
- Vanobbergen B., *Children rights and childhood studies; From living apart together towards a happy marriage*, [w:] *Routledge international handbook of children's rights studies*, red. W. Vandenhoe, E. Desmet, D. Reynart, S. Lembrechts, Routledge, London – New York 2015.
- Warming H., Rannveig Galløe L., Haumark Carlsen A.R., Rasmussen S.R., *Beasts, victims or competent agents: The positioning of children in research literature on manipulation*, Childhood, 2018, 1(15).
- Wei L., Hua Z., Wu Ch.J., *Doing Britishness: multilingual practices, creativity and criticality of British Chinese children*, [w:] *Children, politics and communication. Participation at the margins*, red. N. Thomas, Policy Press, Bristol 2009.
- Weller D., Hobbs S.D., Goodman G.S., *Challenges and innovations in research on childhood*, [w:] *The SAGE handbook of child research*, red. G.B. Melton, A. Ben-Arieh, J. Cashmore, G.S. Goodman, N.K. Worley, Sage, London 2014, s. 363-370.

- Wessells M., Kostelny K., *Child rights and practitioners wrongs*, [w:] *Handbook of children's rights. Global and multidisciplinary perspectives*, red. M.D. Ruck, M. Peterson-Badali, M. Freeman, Routledge, New York – London 2017.
- WHO *Guidelines on Ethical Issues in Public Health Surveillance*, WHO, Geneva, 2017, s. 17.
<http://apps.who.int/iris/bitstream/10665/255721/1/9789241512657-eng.pdf?ua=1>
- Wiesemann C., *Moral Equality, Bioethics, and the Child*, Springer, Switzerland 2016.
- Witeska-Młynarczyk A., *Etyka dnia codziennego w badaniach etnograficznych z dziećmi z diagnozą ADHD. Opis warstwowy*, [w:] *Dzieci i zdrowie. Wstęp do childhood studies*, red. M. Radkowska-Walkowicz, M. Reiman, Warszawa 2018.
- Woodhead M., *Psychology and the cultural construction of children's needs*, [w:] *Constructing and reconstructing childhood: contemporary issues in the sociological study of childhood*, red. A. James, A. Prout, Falmer Press, London – Washington 1997.
- Woodhead M., *Changing perspectives on early childhood: theory, research and policy*, 2006,
<http://unesdoc.unesco.org/images/0014/001474/147499e.pdf> [dostęp: 17.02.2017].
- Woodhead M., Faulkner D., *Subjects, Objects or Participants? Dilemmas of Psychological Research with Children*, [w:] *Research with Children. Perspectives and Practices*, red. P. Christensen, A. James, New York – London 2000, s. 10-39.
- Wyness M., *Childhood and society*, Palgrave Macmillan, New York 2006 (2012 IInd ed).
- Young Lives, 2017, <http://www.younglives.org.uk/content/about-us>; [dostęp: 12.02.2017].